

SOBRE A TIPOLOXÍA DOS INDICADORES DE SOSTIBILIDADE PARA A AVALIACIÓN CIENTÍFICA DOS ECOSISTEMAS MARIÑOS SOMETIDOS Á EXPLOTACIÓN PESQUEIRA

SEBASTIÁN VILLASANTE / MARÍA DO CARME GARCÍA NEGRO
GONZALO RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ¹
Universidade de Santiago de Compostela

Recibido: 2 de decembro de 2009

Aceptado: 27 de xullo de 2010

1. INTRODUCCIÓN E OBXECTIVOS

Na actualidade existe un consenso xeneralizado na comunidade científica en que a sobreexplotación da maior parte das pesqueiras mundiais orixinou importantes efectos nos ecosistemas mariños costeiros nos últimos anos (Pauly *et al.*, 2002). Os datos históricos de capturas e biomasa indican que se produciu un descenso significativo da abundancia e da diversidade mariña (Myers e Worm, 2005).

Dentro deste novo contexto, a medición do desenvolvemento sostible constitúe un requisito previo para alcanzar a sostibilidade das actividades económicas. Para iso, unha das maneiras de avaliar os progresos do desenvolvemento sostible consiste na utilización de indicadores de sostibilidade (Christensen, 2000), de aí que o obxectivo específico deste traballo consista en presentar unha nova categorización dos principais indicadores de sostibilidade que se aplican aos ecosistemas mariños sometidos á explotación pesqueira.

2. INDICADORES DE SOSTIBILIDADE

2.1. CONCEPTO

Na literatura, o concepto, as funcións e os obxectivos dos indicadores aparecen definidos con distintas acepcións e de diversas formas (Golusin e Ivanovic, 2009).

¹ Os autores agradecen o apoio do *Programa Iberoamericano de Ciencia y Tecnología para el Desarrollo* (CYTED), ao *Latin American and Caribbean Environmental Economics Program* (LACEEP), á *Swedish International Cooperation Development Agency* (SIDA) e ao *International Development Research Center* (IDRC). Sebastián Villasante agradece tamén ao *Instituto de Estudios Marinos y del Bienestar* (INESMA) por outorgarlle o "I Premio INESMA" sobre conservación dos ecosistemas mariños, e á *Japanese International Research Society* por distinguilo co "Yamamoto Prize, IIFET 2010" (compartido co profesor Rashid Sumaila, Fisheries Centre, UBC, Canadá) no marco da *European Association of Fisheries Economists* (EAFE)

En termos xerais, un indicador pode ser definido como “*a parte observable dun fenómeno que permite valorar outra porción non observable polo dito fenómeno*” (Chevalier *et al.*, 1992), ou como “*unha medida de comportamento do sistema en termos de atributos significativos e perceptibles*” (Holling, 1978), ou ben como “*un parámetro, ou un valor derivado dun parámetro, o cal proporciona información acerca dun fenómeno*” (OCDE, 1993).

2.2. FUNCIÓNS DOS INDICADORES

Os indicadores infórmanos rápida e facilmente sobre algo de interese, posto que non é posible medir todo (FAO, 1999). A principal función dun indicador radica na súa habilidade para resumir, focalizar e condensar unha enorme complexidade do noso medio natural dinámico a unha cantidade de información relativamente fácil de manexar e interpretar.

A clasificación dos indicadores forma parte dunha etapa esencial no seu desenvolvemento. No noso caso, e sen ánimo de ofrecer unha clasificación taxativa, partimos da sistematización efectuada polo simposio *Quantitative Ecosystem Indicators for Fisheries Management*, e que discutiu o emprego e os progresos na aplicación de indicadores de sostibilidade nos ecosistemas mariños (Cury e Christensen, 2005). Neste traballo amplíase esta clasificación e achégase unha nova tipoloxía de indicadores dos ecosistemas mariños, distinguindo entre indicadores ambientais, biolóxicos, económicos, sociais, multidisciplinares e ecolóxicos.

3. TIPOLOXÍA DE INDICADORES PARA OS ECOSISTEMAS MARIÑOS

3.1. PERSPECTIVA AMBIENTAL

Entre os indicadores ambientais destacan o *Environmental Performance Index* (EPI), desenvolvido polo *Yale Center for Environmental Law and Policy*, que mide o estado dos sistemas ambientais dos países, o éxito na protección dos cidadáns de danos ambientais, e a capacidade de adaptación dos gobernos de adoptar accións de carácter ambiental. Así mesmo, a pegada ecolóxica é un indicador que mide as necesidades humanas en termos de superficie requirida para a xeración de produtos, ou para a absorción de residuos durante o transcurso do proceso de produción (Wackernagel e Rees, 1996). A súa aplicabilidade estivo restrinxida ao cálculo da produtividade primaria requirida para a obtención das capturas globais (Pauly e Christensen, 1995), e constitúe un instrumento de difusión para medir a apropiación humana de recursos mariños. Recentemente, tamén se formularon e utilizaron novos indicadores que miden os potenciais cambios nas pesqueiras como consecuencia do cambio climático (Sarmiento *et al.*, 2004).

3.2. PERSPECTIVA BIOLÓXICA

O papel que deben desempeñar os científicos consiste na adopción dunha serie de puntos de referencia que indican cando se vai entrar nunha área que mostra que a continuidade da reprodución dun recurso que está en perigo.

Poden ser referidos como puntos limiares ou puntos de referencia límites. Así, os límites frecuentemente empregados son o tamaño do stock non explotado (B_0), é dicir, a biomasa que existiría virxe que existiría en caso de ausencia de pesca, ou o tamaño do stock que permite alcanzar o máximo rendemento sostible (MRS) (B_{MRS}). A este tamaño, o stock é probable que alcance o seu límite de produtividade natural.

O terceiro límite que se adoita empregar é o tamaño do stock cando alcanza o máximo rendemento sostible (MRS), é dicir, $B_{MRS} \sim 0,5B_0$. A este tamaño, un incremento do esforzo pesqueiro orixinará unha redución do tamaño do stock e unha caída das capturas. O cuarto límite de referencia habitualmente empregado é o da biomasa precautoria (B_{pa}), onde $B_{pa} \sim 30\%B_0$ (Rainer Froese, com. pers.). O máximo rendemento sostible e os niveis equivalentes de esforzo pesqueiro estándar foron primeiramente empregados para o modelo simétrico de Schaefer (Hilborn e Walters, 1992). Tamén se formularon puntos de referencia obxectivo en relación co rendemento por recruta, á mortalidade natural (M) ou á mortalidade total (Z), así como métodos para calcular o recrutamento baseado en puntos de referencia límite (Hilborn e Walters, 1992).

3.3. PERSPECTIVA ECONÓMICA

Habitualmente considérase que o obxectivo xeral da ordenación e do desenvolvemento pesqueiro consisten en lograr o índice “*óptimo*” de explotación da pesca. É dicir, se o obxectivo normativo é potenciar ao máximo o beneficio económico para a economía nacional derivada da pesca, o índice óptimo de explotación defínese polo rendemento máximo económico. Esta riqueza xerada, designada como a rendibilidade do recurso, representa a ganancia por riba do retorno normal do traballo e do capital, e xorde do valor intrínseco das capturas dentro dunha concepción “*racionalista*”, que consiste na máxima obtención de beneficios dunha pesqueira (Charles e Wilson, 2009).

Aínda que menos sofisticados, tamén se formularon diversas variables como indicadores económicos, e a miúdo propuxéronse tanto os prezos de descarga coma o custo de captura e o volume capturado (Perrings, 2000). Tamén se suxeriron a contribución do sector ao PIB, o valor engadido do produto comercializado ou o valor de descarga das capturas (Hilborn e Walters, 1992). Malia que as descargas están consideradas como o máis elemental indicador de sostibilidade, Mullon *et al.* (2005) demostraron que o mantemento dun alto nivel de capturas ao longo do tempo non necesariamente invalida a hipótese dun posterior colapso dunha pesqueira.

Doutro lado, tamén se debe considerar non só o valor de mercado dos produtos, senón tamén o valor de non mercado, co fin de abordar a medición da sostibilidade desde unha perspectiva que contemple todos os valores de uso e de non-uso (Car-

son *et al.*, 1992). Por último, Sumaila (com. per.) está desenvolvendo indicadores de subsidios a partir da información contida en *Sea Around Us* (SAUP).

3.4. PERSPECTIVA SOCIAL

Os indicadores sociais adoitan estar asociados ao mantemento do emprego das comunidades costeiras. Os indicadores habitualmente empregados van desde o número de empregos directos e indirectos (Hilborn e Walters, 1992), a elaboración de índices de especialización en relación cos demais sectores produtivos, os ingresos *per capita* (OCDE, 1993), os salarios da tripulación, a seguridade a bordo ou as migracións dos pescadores ante a moratoria de captura, ata o estudo do descenso do nivel educativo e o incremento do número de delitos cometidos como resultado da falta de actividade pesqueira (Hamilton e Haedrich, 1999), entre outros. Recentemente, Sumaila *et al.* (2006) desenvolveron un índice de pobreza comparando os ingresos procedentes dos pescadores cos ingresos medios e/ou cos niveis de pobreza para Noruega, Tailandia e Filipinas; e un índice de sensibilidade política que compara a madurez e a sensibilidade da normativa entre os diferentes países a través da análise dun número de vocábulos empregados na lexislación pesqueira e ambiental.

3.5. PERSPECTIVA MULTIDISCIPLINAR

Aínda que a maior parte dos indicadores descritos incorporan información relevante de varias disciplinas, o certo é que o indicador con carácter multidisciplinar e multinivel máis coñecido é o desenvolvido orixinalmente pola OCDE (1993), e adaptado pola FAO (1999), denominado *Presión-Estado-Resposta* (P-S-R), no marco de implementación do *Código de conduta para a pesca responsable* do ano 1995.

Recentemente, tamén se elaborou outra técnica multinivel e multivariante chamada *Rapfish*, desenvolvida por Pitcher *et al.* (2008) para contrastar os progresos na implementación do *Código de pesca para a pesca responsable* en todo o mundo. Este conxunto de indicadores procura incorporar na avaliación científica a natureza multivariante das pesqueiras, asignándolle un valor a cada un dos compoñentes ecolóxico, económico, sociolóxico, tecnolóxico e ético, de tal forma que se poida examinar a sostibilidade das pesqueiras desde varias disciplinas.

3.6. PERSPECTIVA ECOLÓXICA

Para a análise e o coñecemento biolóxico independente dos stocks foron frecuentemente utilizados un variado número de indicadores como a biomasa (*B*), a mortalidade pesqueira (*F*), e a abundancia ou o tamaño dun stock (Hilborn e Walters, 1992). Mentres que este tipo de indicadores son aplicacións robustas e requiren de información científica dispoñible, son certamente difíciles de comprender e interpretar para aqueles interesados sen coñecementos de ecoloxía e de bioloxía, e casi sempre se aplicaron a pesquerías uniespecíficas.

Táboa 1.- Resumo dos principais indicadores de sostibilidade aplicados aos ecosistemas mariños sometidos a explotación pesqueira

CATEGORÍA	INDICADOR	MIDE OU INDICA	ÁREA DE ESTUDO	PROBLEMAS NA SÚA APLICACIÓN	REFERENCIAS
Ambiental	<i>Bioclimate Envelope Model</i>	Predí posibles cambios de distribución de larvas e individuos adultos segundo as condicións oceánicas	Global	A representación da distribución das especies pode ser incerta; non se dispón dos parámetros das poboacións; os cambios na distribución das especies poden deberse a alteracións sinérxicas entre elas ou a factores antropocéntricos	Cheung <i>et al.</i> (2008)
	Pegada ecolóxica	A área ecoloxicamente produtiva para as capturas	Global	Delimitación xeográfica. Datos de capturas	Wackernagel e Rees (1996)
Biolóxico	B_{lim}	O nivel máis baixo de biomasa compatible coa sostibilidade do recurso	Europa	Difícil contar con información detallada da pesqueira	FAO (1999); ICES (2005)
	B_{obj}	O nivel de biomasa que se considera apropiado para a pesqueira	Europa	Difícil contar con información detallada da pesqueira	FAO (1999); ICES (2005)
	Hábitat	Presión da pesca sobre un hábitat-ecosistema mariño	Global	Delimitación clara dos factores modificadores do ecosistema (contaminación, cambio climático, pesca, etc.)	Sumaila (com. pers.)
	Colapso	Representa o grao de colapso dunha especie/pesqueira debido á pesca	Global	Diferentes rexistros históricos de función de crecemento, parámetro K de von Bertalanffy, M ou fecundidade	Cheung e Sumaila (2008)
	Lonxevidade media	Combina os niveis tróficos coa profundidade das especies	Global	Datos de lonxevidade máxima e mínima, niveis tróficos e datos de captura	Morato <i>et al.</i> (2006); Villasante (2009)
	Mortalidade pesqueira	Mortalidade debido á acción pesqueira	Global	Datos non sempre fiables. Difícil establecer puntos de referencia	Hilborn e Walters (1992)
	Máximo rendemento sostible	Reflexar a dinámica de poboación(s) de forma de proporcionar un asesoramento conservador en condicións de incerteza	Global	Determinar os tipos e graos de incerteza	Nacións Unidas (2007)
	SSB o % biomasa do stock non explotado	A biomasa virxe	Global	Datos non robustos ou de difícil obtención	Le Gallic (2002)
	Recrutamento	Establece puntos de referencia límite para un óptimo recrutamento	Bacallau Atlántico nordeste	Elevada plasticidade fenotípica do stock. Escasos síntomas de recuperación tras o peche da pesqueira	ICES (2005)
Económico	Custo de captura	Os custos de explotación dunha embarcación-empresa	Global	Difícil contar con información detallada da pesqueira	MRAG (2008)
	% Pesca/PBI	A importancia económica da industria pesqueira no país/rexión	Global	Determinar os sectores involucrados. Difícil establecer puntos de referencia	Comisión Europea (2000)
	Capturas por unidade de esforzo (CPUE)	Cambios na abundancia dun stock	Global	Difícil contar con información detallada da pesqueira	ICES (2005)
	Input-Output	As relacións intersectoriais da pesca co resto da economía	Global, Galicia	Volume considerable de información. Difícil establecer puntos de referencia	García Negro (2003)
	Máximo rendemento económico	Ocorre a un nivel de esforzo sobre o recurso que proporciona a maior marxe de ingresos sobre os custos	Global	Determinar os custos de explotación. Estimar o impacto directo dos beneficios económicos sobre os ecosistemas	Hilborn e Walters (1992)
	Prezos de descarga	O valor das descargas en lonxa-porto	Global	Difícil obtención de datos en países en vías de desenvolvemento. Non informa sobre o estado dos stocks en termos físicos	Mullon <i>et al.</i> (2005)
	Valor de non mercado	O valor dos ecosistemas/actividades sen valor de mercado	Baía Prince Williams	Desviacións na elaboración de enquisas. Diversidade de enfoques de valoración	Carson <i>et al.</i> (1992)
	Subsidios	Valor dos subsidios/valor de descargas	Global	Difícil obtención de datos por tipoloxía de subsidios	Sea Around Us

Táboa 1 (continuación).- Resumo dos principais indicadores de sostibilidade aplicados aos ecosistemas mariños sometidos a explotación pesqueira

CATEGORÍA	INDICADOR	MIDE OU INDICA	ÁREA DE ESTUDO	PROBLEMAS NA SÚA APLICACIÓN	REFERENCIAS
Social	Emprego directo e indirecto	Cuantifica o número de empregos directos e indirectos que xera a pesca e as actividades relacionadas	Global	Diferente metodoloxía na recollida de información. Distinta segmentación ou tipoloxía de traballos	Hilborn e Walters (1992)
	Sensibilidade política	A sensibilidade da lexislación dun país-reión en temas ambientais e pesqueiros	Barbados, Cuba, China, Filipinas, Indonesia, USA, Myanmar, Tailandia, Tanzania, Vietnam	Termos non sempre correctamente empregados. Difícil establecer puntos de referencia	Sumaila (com. pers.)
	Pobreza	A presión económica sobre os pescadores	Filipinas, Indonesia, Noruega	Difícil establecer puntos de referencia	Sumaila <i>et al.</i> (2003)
Multidisciplinar	Rapfish	A sostibilidade das pesqueiras de acordo co <i>Código de conduta para a pesca responsable</i>	33 países	Heteroxeneidade de información nos países examinados	Pitcher <i>et al.</i> (2009)
	Presión-Estado-Resposta	O nivel de explotación dun recurso ou ecosistema	Global	Difícil interrelación dos compoñentes	OCDE (1993); FAO (1999)
Ecolóxico	FiB	O balance ecolóxico dun ecosistema	India	Datos de captura e descartes. Difícil establecer puntos de referencia	Christensen (2000)
	ITM	Cambios na evolución do nivel trófico das descargas	Global	Lonxitude de series temporais. Descartes. Difícil establecer puntos de referencia	Pauly <i>et al.</i> (1998)
	PPR	A produtividade primaria requirida para as capturas	Global	Escasas estimacións de produtividade primaria local-rexional-nacional	Christensen e Pauly (1995)
	Profundidade media	Combina os niveis tróficos coa profundidade das especies	Global	Verosimilitude de datos de profundidade máxima e mínima, niveis tróficos e datos de captura	Morato <i>et al.</i> (2006)
	Ratio de explotación	A mortalidade pesqueira (F) con respecto á mortalidade total (Z)	Global	Os datos non sempre son fiables. Difícil establecer puntos de referencia	Hilborn e Walters (1992)
	Vulnerabilidade intrínseca	Testar as diversas vulnerabilidades das taxas en distintos hábitats	Global	Limitado número de atributos ou caracteres das especies consideradas	Cheung <i>et al.</i> (2007)
	Vulnerabilidade cambio climático	A exposición ás alteracións do cambio climático, á extensión da capacidade de adaptación e á sensibilidade das economías nacionais	132 países	Limitado marco analítico de modelos para avaliar o impacto do cambio climático. Elevado grao de incerteza	Allison <i>et al.</i> (2008)
	Vulnerabilidade cambio climático arrecifes de coral	Testar a vulnerabilidade das pesqueiras por: a) exposición a cambios físicos, b) dependencia da economía nacional, e c) capacidade de adaptación	Global	A vulnerabilidade depende dos datos dispoñibles de temperatura media da superficie oceánica	Munday <i>et al.</i> (2009)
Vulnerabilidade montes submarinos	Testar a correlación entre a elevada vulnerabilidade co ciclo vital das taxas	Global	Difícil compilación dos seis atributos	Morato <i>et al.</i> (2006)	

FONTE: Elaboración propia.

Por iso resulta necesario articular novos indicadores, complementarios aos xa descritos, que posúan todas as propiedades ou atributos, que cumpran os requisitos operacionais e que sexan facilmente divulgables. Neste sentido, ultimamente cobrou un especial interese a utilización do índice trófico mariño (MTI) e o índice de

balance de pesqueiras (FiB), desenvolvidos por Pauly *et al.* (1998) e recoñecidos pola *Convención sobre Biodiversidade Biolóxica* para medir a perda de biodiversidade mariña nos océanos.

4. CONCLUSIÓNS

Dada a importancia da actividade pesqueira como abastecedora de alimento para consumo humano e como sostén socioeconómico de millóns de pescadores en todo o mundo, parece claro que a medición do uso dos océanos constitúe un requisito indispensable para a sostibilidade das pesqueiras no longo prazo. A revisión da literatura realizada indica que existe un número significativo de indicadores de sostibilidade que se poden aplicar aos ecosistemas mariños.

Con todo, a natureza de cada un destes indicadores, os potenciais resultados esperables, a limitación das fontes de información, así como o recoñecemento en instrumentos internacionais e a dimensión ecolóxica, económica e social das implicacións que deles se derivan, obriga a elaborar unha selección dos indicadores máis apropiados para medir a progresiva evolución e perda de biodiversidade mariña. Por isto, a adopción de indicadores de sostibilidade constitúen instrumentos imprescindibles para medir o progreso na implementación dos principios establecidos na *Convención de Biodiversidade Biolóxica* coa finalidade de recuperar as poboacións comerciais nun horizonte temporal non máis alá do ano 2015, tal e como establece legalmente a *Cumbre de Johannesburgo de Desarrollo Sostenible*.

BIBLIOGRAFÍA

- ALLISON, E.; PERRY, L.; BADJECK, M.C.; ADGER, W.N.; BROWN, K.; CONWAY, D.; HALLS, A.S.; PILLING, G.M.; REYNOLDS, J.D.; NEIL, L.; ANDREW, N.L.; DULVY, N.K. (2009): "Vulnerability of National Economies to the Impacts of Climate Change on Fisheries", *Fish and Fisheries*, 1, pp. 2-19.
- CARSON, R.T.; MITCHELL, R.C.; HANEMANN, W.M.; KOPP, R.J.; PRESSER, S.; RUUD, P.A. (1992): *A Contingent Valuation Study of Lost Passive Use Values Resulting from the Exxon Valdez Oil Spill*. (A Report to the Attorney General of the State of Alaska).
- CHARLES, A.T.; WILSON, L. (2009): "Human Dimensions of Marine Protected Areas", *ICES Journal of Marine Science*, 66, pp. 6-15.
- CHEUNG, W.; CLOSE, C.; LAM, V.W.; WATSON, R.; PAULY, D. (2008): "Application of Macroecological Theory to Predict Effects of Climate Change on Global Fisheries Potential", *Marine Ecology Progress Series*, 365, pp. 187-197.
- CHEUNG, W.; SUMAILA, U.R. (2008): "Trade-Offs Between Conservation and Socio-Economic Objectives in Managing a Tropical Marine Ecosystem", *Ecological Economics*, 66, pp. 193-210.
- CHEUNG, W.; WATSON, R.; MORATO, T.; PITCHER, T.J.; PAULY, D. (2007): "Intrinsic Vulnerability in the Global Fish Catch", *Marine Ecology Progress Series*, 333, pp. 1-12.
- CHEVALIER, S.; CHOINIERE, R.; BERNIER, L. (1992): *User Guide to 40 Community Health Indicators*. Ottawa: Community Health Division, Health and Welfare Canada.

- CHRISTENSEN, V. (2000): "Indicators for Marine Ecosystems Affected by Fisheries", *Marine Freshwater Resource*, 51, pp. 447-450.
- CURY, P.M.; CHRISTENSEN, V. (2005): "Quantitative Ecosystem Indicators for Fisheries Management", *ICES Journal of Marine Science*, 62, pp. 307-310.
- FAO (1999): *Indicators for Sustainable Development of Marine Capture Fisheries. (FAO Technical Guidelines for Responsible Fisheries, 8)*. Rome: FAO.
- GARCÍA NEGRO, M.C. [dir.] (2003): *Táboas input output pesca-conserva galegas 1999*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Pesca e Asuntos Marítimos.
- GOLUSIN, M.; MUNITLAK IVANOVIC, O. (2009): "Definition, Characteristics and State of the Indicators of Sustainable Development in Countries of South-Eastern Europe, Agriculture", *Ecosystems And Environment*, 130, pp. 67-74.
- HAMILTON, L.C.; HAEDRICH, R.L. (1999): "Ecological and Population Changes in Fishing Communities of the North Atlantic Arc", *Polar Research*, 18 (2), pp. 383-388.
- HILBORN, R.; WALTERS, C. (1992): *Quantitative Fisheries Stock Assessment, Choice, Dynamics And Uncertainty*. New York: Chapman and Hall.
- HOLLING, C.S. (1978): *Adaptive Environmental Assessment and Management*. London: Wiley.
- INTERNATIONAL COUNCIL FOR THE EXPLORATION OF THE SEA (ICES) (2005): *Guidance on the Application of the Ecosystem Approach to Management of Human Activities in the European Marine Environment*. (ICES Cooperative Research Report, 273).
- LE GALLIC, B. (2002) *Fisheries Sustainability Indicators: The OECD Experience, Joint Workshop EEA-EC DG Fisheries-DG Environment on Tools for Measuring (Integrated) Fisheries Policy Aiming at Sustainable Ecosystems*. Brussels.
- MORATO, T.; WATSON, R.; PITCHER, T.J.; PAULY, D. (2006): "Fishing Down the Deep", *Fish and Fisheries*, 7, pp. 24-34.
- MRAG, M.G.; OTERO, P. (2008): *Analysis of the Economic and Social Importance of Community Fishing Fleet Using Bottom Gears in the High Seas*. London: MRAG.
- MUNDAY, P.L.; JONES, G.P.; PRATCHETT, M.S.; WILLIAMS, A.J. (2008): "Climate Change and the Future for Coral Reef Fishes", *Fish and Fisheries*, 9, pp. 261-285.
- MULLON, C.; FREON, P.; CURY, P. (2005): "The Dynamics of Collapse in World Fisheries", *Fish and Fisheries*, 6, pp. 111-120.
- MYERS, R.A.; WORM, B. (2005): "Extinction, Survival or Recovery of Large Predatory Fishes", *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 35, pp. 1-8.
- ORGANIZATION FOR ECONOMIC COOPERATION AND DEVELOPMENT (OECD) (1993): *Environmental Indicators*. Paris: OECD.
- PAULY, D.; CHRISTENSEN, V. (1995): "Primary Production Required to Sustain Global Fisheries", *Nature*, 374, pp. 255-257.
- PAULY, D.; CHRISTENSEN, V.; DALSGAARD, J.; FROESE, R.; TORRES, J.F. (1998): "Fishing Down Marine Food Webs", *Science*, 279, pp. 860-863.
- PAULY, D.; CHRISTENSEN, V.; GUÉNETTE, S.; PITCHER, T.; SUMAILA, U.R.; WALTERS, C.J.; WATSON, R.; ZELLER, D. (2002): "Towards Sustainability in World Fisheries", *Nature*, 418, pp. 689-695.
- PERRINGS, C. (2000): "Sustainability Indicators for Fisheries in Integrated Coastal Area Management", *Marine and Freshwater Research*, 51 (5), pp. 513-522.
- PITCHER, T.J.; KALIKOSKI, D.B.; SHORT, K.; VARKEY, D.; PRAMODA, G. (2008): "An Evaluation of Progress in Implementing Ecosystem-Based Management of Fisheries in 33 Countries", *Marine Policy*, 33 (2), pp. 223-232.

- SARMIENTO, J.L.; SLATER, R.; BARBER, R. (2004): *Response of Ocean Ecosystems to Climate Warming*. (Global Biogeochemical Cycles, 18: GB3003).
- SUMAILA, U.R.; CHUENPAGDEE, R.; ALEXANDER, P.S.; ARMSTRONG, C.; FALK-PETERSEN, J.; HEYMANS, S.S.; ISAACS, M.; STEPHANUS, K.; CRUZ TRINIDAD, A. (2006): *Ecosystem Values*. (INCOFISH Deliverable, 8.2).
- SUMAILA, U.R.; NINNES, C.; OELOFSEN, B. (2003): "Management of Shared Fish Stocks in the Benguela Marine Ecosystem" (FAO Papers Presented at the Norway-FAO Expert Consultation on the Management of Shared Fish Stocks. Bergen), *FAO Fisheries Report*, 695, Suppl., pp. 143-158. Rome.
- UNITED NATIONS (2007): *Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies*. New York.
- WACKERNAGEL, M.; REES, W. (1996): *Our Ecological Footprint*. Philadelphia: Gabriola Island, BC.